

Bányai János:

NARRATIVIKAI KUTATÁSOK JUGOSZLÁVIÁBAN

Az elmúlt években a Jugoszláviában folytatott próza-elméleti kutatások közül megkülönböztetett figyelmet érdemel az un. "zágrábi irodalomkritikai iskola" tevékenysége. Az iskola körébe tartozó irodalomtudósok és történészek az irodalomkutatás két alapvető módszerét alkalmazták: a nyelvi-stilisztikait /innen a tudóskör másik megjelölése: "stilisztikai iskola"/ és az interpretációt. A narrativikai kutatások nagyobb részét ez az utóbbi módszer jellemzi. A narrativikai interpretációk közül kiemelkedik Mladen Engesfeld és Stanko Lasić könyve; egy-egy Krleža-regényt elemeztek, Engesfeld a nagy horvát író Filip Latinowicz visszatérése, Lasić pedig a Zászlók című közismert regényt.¹

Engesfeld tanulmánya a hagyományos interpretációs módszert követi. Kiindulópontja a téma és a téma helyének kijelölése Krleža életművében. Ezekről az alapokról indulva vizsgálja a tartalom jellemző jegyeit és összetevőit, majd pedig a regény jellemeinek rendszerét. Elemzése tartalom-központu, bár - elsősorban utalások formájában - kitér a regény felépítésének, a regényanyag elrendezésének és a megformálás strukturájának ismertetésére is.

Stanko Lasić könyve ennél összetettebb feladatra vállalkozott, már csak azért is, mert a Zászlók - Krleža ez ideig utolsó nagyszabású prózai műve, amelynek középpontjában /mint Robert Musil A tulajdonságok nélküli emberének vagy Hermann Broch Holdkórosainak is / a Monarchia áll, a Monarchia felbomlásának, végének drámája és komédiája - a Filip Latinowicz-regénynél bonyolultabban fejleszti ki belső és külső formáját. Lasić szerint Krleža a Zászlók című regényében alakította ki azt a narráció-típust, melynek előjelei korábbi műveiben is felismerhetők, de végső eredményeit csak itt szemlélhetjük,

mégpedig teljes összefüggésben Krležának azzal a felismerésével, hogy a "teljes ember fikció, az ÉN csak akkor jut el önmaga igazáig, ha megvan a képessége és bátorsága, hogy el-lentmondásainak halmazait meg nem szüntette egyidőben élje".² Éppen ezért lesz a Zászlókban Krleža elbeszélői eljárásának központi formája a monocentrikus /narratív/ periódus felbontása kontrasztokra épülő, vagy több központot alakító, illetve a középpontot lebegtető periódusokra. Ezzel az eljárásával Krleža - Lasić szerint - végérvényesen szakított korábbi írói gyakorlatával, de egyidőben a horvát próza hagyományával is.

A különbség a két Krleža-elemzés között nemcsak az alkalmazott elemzési módszer, vagy az elemzési eljárás közben kialakított illetve átvett fogalmak forrásában és tartalmában mutatkozik meg, hanem mindenekelőtt abban, hogy Engelsfeld elemzése a hagyományos tartalomelemzés viszonylagos teljességére törekszik, s eközben a narratív súlypontok filozófiai háttérét érintetlenül hagyja, Lasić pedig szoros összefüggést tételez fel a narratív strukturák és egyfajta létezés-filozófia között /tanulmányának nyelve Heidegger metafizikai nyelve felé tendál/, miközben hangsúlyozza, hogy elemzése nem öleli, nem ölelheti fel a regény teljes világképét. Ezek azonban nem választják el egymástól oly élesen a két tanulmányt, mint éppen az, hogy Engelsfeld munkája nem, vagy csak az átvételek alkalmazása szintjén érintkezik prózaelméleti kérdésekkel, míg Lasić Zászlók-elemzése elsősorban elméleti szándéku, és sajátos helyet foglal el a szerző más prózaelméleti munkái között, hiszen ebben az elemzésben alkalmazza a bűnügyi regény poétikájáról korábban írott munkájának tapasztalatait, és előrejelzi azokat a kérdéseket, amelyeket majd legujabb, a narratív struktúra problémáiról szóló munkájában dolgoz ki. Ezért éppen Lasić prózaelméleti kutatása tarthat igényt közelebbi érdeklődésre.

Mielőtt azonban - legalább jelzések formájában - körvo-

nalaznánk Lasić gondolatmenetét, egy-egy pillanatra meg kell állnunk a zágrábi irodalomkritikai /stilisztikai/ iskola még két, tárgykörünkbe vágó munkájánál.

Említést kell tenni Milivoj Solar "A prózaelmélet aspektusai" alcimet viselő Eszme és elbeszélés/Ideja i priča/ című munkájáról.³ A könyv alapját a szerző egyetemi előadásai képezik. Egyrészt első feladatának tekinti a prózaelméleti ismeretek és a prózaelemzés fogalomkörének ismertetését valamint kritikáját, ugyanakkor azonban megkísérel egy viszonylagos önálló rendszert is kidolgozni "a művészi próza természetéről és formáiról". Önálló rendszert Milivoj Solar azonban nem dolgozott /talán nem is dolgozhatott/ ki. Végül is addig jutott, hogy bebizonyította, "a művészi próza poétikájának elsősorban a szöveg és az olvasó között lejátszódó folyamatokkal kell foglalkoznia, mert ez a viszony sorsdöntő minden olyan prózaelemzés számára, amely a művészi prózát tekinti tárgyának és nem egyszerűen a prózai kifejezést".⁴ Ezért - szerinte - a művészi prózában nem annyira a "bemutatás eszközeit", inkább a "bemutatott tárgyiasságokat" és a "felépített világképet" kell kutatni. Milivoj Solar könyve éppen erre vállalkozik. Közben azonban nem tud szakítani a hagyományos fenomenológia számottevő prózaelméleti fogalmaival, és csak érintőlegesen szól az újabb prózaelméleti kutatásokról. Éppen ezért állithatja, hogy - ha művészi prózáról van szó - a műalkotás Ingarden által megállapított rétegei közül az elemzést a harmadiktól kell kezdeni, mert - szerinte - "csak itt észlelhetők azok a mozzanatok, amelyek a művészi prózát művészivé teszik".⁵ Ennek alapján következtet arra, hogy a művészi próza a "fiktív valóság" nyelvével dolgozik, s így költői világképet alkot meg, ami szerinte nem más, mint a költészet "elveszített paradicsomának értelmi /racionális/ uton való visszaszerzése".⁶

Az eddig emlegetett munkák elsősorban a tudomány számára fontosak. A stilisztikai iskola műhelyéből nemrégiben egy szélesebb körű érdeklődésre is számot tartó regénytörténeti

munka került ki, Aleksandar Flaker Farmernadrágos próza /Proza u trapericama/ című könyve.⁷ U. Plenzdorf Az ifju W. új keservei című regénye adta az ötletet az emlékezetes /Zabhegyező óta kialakult, sok helyütt "fiatal prózairásnak" nevezett regénytípus elméleti és történeti felismeréséhez. A farmernadrág itt ideológiát és világnézetet jelent, viselőik - regényhősök és regényírók egyaránt - kialakították a farmernadrágos magatartást, amelynek szociológiai középpontja az un. felnőttekhez való - természetesen - elutasító és tagadó viszonyulás, másrészt pedig az infantilizált nyelv, amely nem tesz látható különbséget hős és elbeszélő között, minek következtében létrejön az "elbeszélő infantilizmusa", amiből nemcsak egy furcsa, de élesre metszett világlátási nézőpont következik, hanem egy sajátos elbeszélésforma is, voltaképpen a regény látványos bírálata. Keletnémet, lengyel, ukrán példákon bizonyítja Flaker, hogy ez a regényforma a keleti irodalmakban virágzott - és szerinte virágzik is -, mégpedig azokban az irodalmakban, amelyekben elég erőteljes az irodalmi urbanizmus, mert Flaker szerint a "JP" elsősorban városi jelenség. Részletekbe menő regényelemzések sorával bizonyítja ennek a regényformának a létjogosultságát, ugyanakkor azonban igen elnéző a regényforma tulkapásai, nem szándékos, hanem "valóságos" infantilizmusai iránt. Furcsa, de nyilván nem rendhagyó jelenség, hogy miként válik /válhat/ egy irodalomtudós, aki - mondjuk, mint Flaker - kelet-európai összehasonlító vizsgálatainak eredményeivel szerzett tekintélyt és tudósi rangot - a farmernadrágnak, a JP-nek lelkes szószólójává, mégpedig akkor, amikor ennek a valóban érdekes prózajelenségnek a csillaga leáldozóban van.. Ettől eltekintve azonban Flaker tanulmánya - bár elsősorban regénytörténeti szándékkal készült - viszonylag érdekes módon veti fel a regényforma alakulásának és átalakulásának kérdéseit, ugyanakkor pedig meggyőző módon alkalmazza - elemzése során - a regény nyelv vizsgálatának eddigi eredményeit.

Említettük már, a zágrábi stilisztikai iskola kutatói közül elsősorban Stanko Lasić foglalkozik koncepciózusan és

tervszerűen prózaelméleti és narrativikai kérdésekkel. Ezért érdemesnek látszik kutatásainak legalább néhány fontosabb mozzanatára rámutatni.

1970-ben, a stilisztikai iskola folyóiratának, az iskola alapítója, Zdenko Škerb professzor tiszteletére kiadott szokatlanul vastag számában tette közzé Stanko Lasić Vázlatok egy Šenoa-tanulmányhoz című irását,⁸ amely - a szerző újabb prózakutatásainak távlatából - a korábban végzett, elsősorban regénytörténeti /és filológiai/ kutatások lezárása, s egyúttal az ott szerzett elméleti tapasztalatok később sorra kerülő radikalizálásának előrejelzése. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy éppen ez a tanulmány zárja Stanko Lasić legújabb, A narratív struktúra problémái⁹ /Problemi narativne strukture/ című munkáját. Az 1970-es tanulmány szó szerint /még semmit sem tartalmaz abból, amivel Stanko Lasić későbbi munkáiban foglalkozik, ugyanakkor azonban meggyőzően illusztrálja, hogy a hagyományos regénytörténeti és filológiai módszerekkel aligha lehetséges a regény korszerű problémakörének megközelítése: a hagyományos regényé sem, mert ezeknek a módszereknek a segítségével éppen a regény - a narratív struktúra - alapvető, mondjuk az un. narratív periódusok struktúrázásának és elrendezésének kérdésére, nem kaphatunk választ. Vagyis - a Šenoa-vázlat tanulsága szerint - a hagyományos /irodalom/történeti regényelemzés totalizálása a módszer csődjéhez vezet, ami viszont kötelezővé teszi az elméleti továbbgondolást. Természetesen új alapokról, más módszerek után kutatva.

Ennek az elméleti továbbgondolásnak az első állomása volt Stanko Lasićnak az 1973-ban kiadott A bűnügyi regény poétikája¹⁰ /Poetika kriminalističkog romana/ című munkája, a második az egy évvel utána megjelenő, itt már emlegetett Krleža-elemzés és végül a harmadik, a legfontosabb lépés az 1977-ben megjelent A narratív struktúra problémái című munka.

A bűnügyi regényben Stanko Lasić a prózaelméleti álta-

lánosítások elméleti előzményét véli felismerni, egészen egyszerűen azért, mert - szerinte - a bűnügyi regény nem létezik egyedi formában, csak modellként. Ezért a nehezen meghatározható irodalmi gyakorlatot egyetlen modell működése alapján figyelhette. Annál is inkább, mert a bűnügyi regény strukturája nagy ellenállást mutat minden újítással szemben, más szóval stabil struktúra. Éppen ezért a bűnügyi regény strukturájáról az elmélet sokkal többet tud, mint mondjuk a spirális vagy a lineáris narráció modelljeiről. Így Lasić elemzése a bűnügyi regény általános strukturájára szorítkozik, s ennek alapján állapítja meg, hogy "A bűnügyi regény poétikája nem más, mint e struktúra-típus analitikus leképzése."¹¹ Ily módon a bűnügyi regény poétikája ennek a strukturának a principiumát keresi, meghatározza azt a regényszintet, amelyen a struktúra e principiuma legvilágosabban és legadekvátábban mutatkozik meg, és végül ennek a regényszintnek általános sémáját kutatja és azokat a formákat és változatokat, amelyekhez ebből az általános sémából a dedukció elvezet.

Egyik oldalról az a tény, hogy a bűnügyi regény stabil struktúra, másik oldalról pedig, hogy a bűnügyi regény poétikájának kutatási területe ily egyértelműen meghatározható, alkalmat nyújtott Lasićnak, hogy a bűnügyi regény nagy korpuszának tapasztalatai szerint vizsgálja 1./ a regény fabulativ-kompozíciós szintjének komplex rétegzettségét, 2./ a regénykompozíció általános sémáját és 3./ a bűnügyi regény bázikus szerkezetének sémáját. Nyilvánvaló tehát, hogy Lasić a bűnügyi regényre összpontosít, de ezen túlmenően ez a sajátos irodalmi forma alkalmat nyújtott számára egy általánosabb elméleti érdeklődés kifejtésére, hiszen eltekintve a sajátosan bűnügyi problémáktól, mondjuk a rejtély kérdésétől, Lasić elemzése során olyan fogalmakat dolgozott ki, amelyek elméleti érvényességét majd később, a narratív strukturáról írt könyvében bizonyítja.

Ezenkívül még valamire hívja fel a figyelmet. Arra, hogy aki regény-kérdésekkel és prózaelmélettel foglalkozik, sosem szabadulhat meg teljesen a narráció misztériumától és a

történet kultuszától. Hiszen - amint Lasić mondja könyvének utolsó mondatában - a luciditás és az abszurdum sivatagában a narráció misztériuma és a történet kultusza az utolsó és egyetlen oázis.

A bűnügyi regény elemzése során szerzett elméleti tapasztalatok egy részét alkalmazta és ellenőrizte Lasić a már emlegetett Zászlók-elemzésben. Elsősorban a Krleža-regény kompozíciós szintjeinek vizsgálata során, valamint a szűzséfabula oppozíció elemzésekor. Azzal a különbséggel, hogy míg a bűnügyi regény poétikájának kidolgozása közben a tiszta szerkezeti elemek funkcionálását szemlélhette, a Zászlók-interpretációban már döntő lépést tehetett a számára oly vonzó lét- és létezéselméleti, tisztán filozófiai kérdésfeltevések felé. Vagyis, itt már azt is kutatta, hogy az írói eljárás narratív strukturákat létrehozó praxisa miként válik egzisztencia-élménnyé. A zágrábi stilisztikai iskola tartalom-elemzéseinek eddig ismert egyetlen változatával sem tart fenn kapcsolatot Lasić interpretációja, de nem is marad meg pusztán struktúra-leírásnak, hanem megkísérli a regény különböző kompozicionális és strukturális szintjeinek filozófiai értelmezését.

Ez a törekvés jellemzi a narratív strukturákról írt munkáját is. Mindjárt a könyv legelső, egy lehetséges regényelméletet körvonalazó fejezetében nem a regényíró, hanem a regény tudatáról beszél, ami nem egyszerű esszéisztikus megfogalmazás, hanem elméletirői gyakorlatának fontos mozzanata, hiszen azt állítja, hogy "a regény-tudat szerencsétlen tudatként létezik", mert a regény-tudatot a totalitás után hiábavaló nosztalgia határozza meg, és azért szerencsétlen ez a tudat, mert tudja, hogy a totalitás el nem érhető, hogy a nosztalgia nem gyógyítható. Ebből, a filozófiatörténet sok fejezetével egybehangzó nézőpontból fejti ki az un. "lehetséges regényelmélet" problémakörét, arra utalva, hogy a regényelmélet feladata nem a totalitás meg- vagy visszaszerzésének kutatása

a regényírás számára, hanem ennek a szerencsétlen tudatnak és ennek a nosztalgiának az elemzése.

Lasić könyve azonban még csak nem is körvonalazza ezt a regényelméletet, a könyv első fejezetében felvetett kérdésekhez nem is tér vissza, hanem a továbbiak során megkísérli kiválasztani azokat a regény-elemeket, amelyek elemzése a narratív strukturák rendszerének felépítéséhez vezethet.

Könyve ezért viseli az Adalék a narratív szintagmatika tipológiájához alcimet. Kiindulópontja az "elsődleges elemi narratív szintagma" vagy a "narratív paragrafus /szakasz/". Az elsődleges narratív szerkezet természetesen nem esik egybe a regény valamely bekezdésével, vagy fejezetével. Narratív paragrafusnak tekinti Lasić a regény szövegének azt az elhatárolt részét, melyben a narratív szubsztancia egésze működik, ami azt jelenti, hogy a narratív paragrafus kiterjed minden narratív szintre, vagyis benne a narratív struktúra egésze tükröződik. A narratív paragrafus tehát "regény a regényben". Olyan mikrostruktúra, amelyben megvan a lehetőség, hogy makrostrukturává lépjen elő, hiszen egyetlen narratív paragrafus elemzése alapján megközelítőleg minden elmondható a regény /egy konkrét regény/ hőseiről, stílusáról, a narráció általános típusáról, a témáról, stb. Vagyis a regény bármely elsődleges narratív szintagmájának elemzése a regény strukturális principiumának megértéséhez vezet, kifejezett formában a strukturálisan homogén regények esetében.

Lasić az elsődleges narratív szövszerkezetnek a felépítését és funkcióját vizsgálja elsősorban, nem tér azonban ki a paragrafus határainak leírására. Kérdés ugyanis, hogy egy szöveg rendszerében mettől meddig terjedhet egy ilyen narratív periódus. Valószínűleg alkalmazható a paragrafus elhatárolásakor a négy mozzanatot - a cselekvés helyét, a cselekvő személyt, a cselekvés idejét és a cselekvést - számba vevő szegmentálási gyakorlat.¹² Bár nem bizonyos, hogy minden ilyen szegmentum azonos lenne a narratív paragrafussal, amely

- Lasić szerint - regény a regényben. Megoldatlan problémája ez Lasić fejtegetésének, de ez a kétely nem teszi kérdésessé a narratív paragrafus általa kidolgozott tipológiáját.

Lasić a narratív paragrafusnak a következő típusait írja le:

- homogén narratív paragrafus, amely elsősorban a hagyományos regény sajátossága;
- az oximoron vagy ironikus paragrafus, a polgári regény jellemzője.

A paragrafus e két típusára az arányosan elhelyezett középpont jellemző. A következő típusokra a középpont eltolódása vagy éppen szóródása lesz karakterisztikus. Ezek:

- diszperzív paragrafus;
- komplex periódus;
- monocentrikus periódus;
- többközpontu, kontrasztra épülő és a központot lebegtető periódus.

Az elsődleges narratív szöszerkezettől a felbontott periódusig leírt típusok egyuttal fejlődésivet is érzékeltetnek, hiszen az utóbbiak a korszerű regény jellemzői.

Lasić Krleža-elemzésében a komplex és a monocentrikus periódust dolgozta ki közelebbről és elég látványosan is. A szekvenciák további típusait csak kiragadott szövegrészekkel illusztrálta. Ettől függetlenül könyve olyan tapasztalatokat kínál fel, melyek a regényelemzések során valóban alkalmazhatók, bár nem biztos, hogy az itt megjelölt uton el lehet jutni akár a Lasić által jelzett lehetséges regényelméletig is.

És talán nem furcsa éppen Lasić elemzésével kapcsolatban mondani, hogy ekkora luciditás láttán nem érdektelen visszanyarodni a történet kultuszához.

Erzählforschung in Jugoslawien

Die moderne Erzählforschung knüpft sich in Jugoslawien an die Tätigkeit der Zagreber literaturwissenschaftlichen Schule, deren Mitglieder im wesentlichen sprachlich-stilistische Verfahren und verschiedene Interpretationsmethoden verwenden. Engelsfeld steht unter dem Einfluss der traditionellen inhaltlichen Interpretation, M. Solar versucht die Prozesse, die sich zwischen dem Text und dem Leser abspielen, in den Mittelpunkt der Untersuchung zu stellen, Flaker diagnostiziert neue sprachliche Ausdrucksweisen, und bei dem bedeutendsten Theoretiker der Gruppe, Lasic entfaltet sich eine selbständige Konzeption von der Narration, die von der Bestimmung der spezifischen sprachlichen Konstitution bis zur philosophisch-ontologischen Auslegung der Fragen reicht.

Jegyzetek

- 1 Mladen Engelsfeld: Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza /= Krleza Filip Latinowicz visszatérése' c. regényének interpretációja/, Liber, Zagreb 1975, Stanko Lasić: Struktura Krležinih "Zastava" /= Krleza "Zászlók" c. regényének strukturája/, Liber, Zagreb 1974
- 2 Lasić: i.m. 5.
- 3 Milivoj Solar: Ideja i priča. Aspekti teorije proze /= Eszme és elbeszélés. A prózaelmélet aspektusai/ Liber, Zagreb 1974
- 4 Solar: i.m. 15-16.
- 5 Solar: i.m. 17-18.
- 6 Solar: i.m. 18.
- 7 Aleksandar Flaker: Proza u trapericama /= Farmernadrágos próza/, Razlog, Zagreb 1976.
- 8 Stanko Lasić: Skice za studiju o Senoi, /=Vázlatok egy Senoa-tanulmányhoz/ Umjenost riječi 1-2/1970, 137-146.
- 9 Stanko Lasić: Problemi narativne strukture. Prilog tipologiji narativne sintagmatike /= A narratív struktúra problémái. Adalék a narratív szintagmatika tipológiájához/, Liber, Zagreb 1977
- 10 Stanko Lasić: Poetika kriminalističkog romana. Pokušaj strukturalne analize, /= A bűnügyi regény poétikája. Liber, Zagreb 1973.
- 11 Lasić: 10. 13.
- 12 Voigt Vilmos: Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában és ezek ideológiai konzekvenciái, In: Hankiss Elemér /szerk./: A novellalelmzés új módszerei, Budapest 1971, 105-119.